

Yıl / Year: 2019

Cilt / Volume: 9

Sayı / Issue: 17

Sayfalar /Pages: 21-44

Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 04.03.2019

Kabul Tarihi: 27.03.2019

TOPLUM SÖZLEŞMESİ KURAMLARINDA SİYASİ İKTİDARIN SINIRI OLARAK KİŞİ HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİ MESELESİ

Dilan MIZRAK*

Öz

Toplum sözleşmesi teorisinin önde gelen üç düşünürü de çizdikleri doğa halinde insanların özgürlük ve eşitliğinden bahsetmektedir. Hobbes'a göre, doğa durumunda insanlar ellerinde bulunan gücü istedikleri gibi kullanmakta özgürdür. Benzer güç, yetki ve olanaklara sahip oldukları için, özgürlük kendi içinde eşitliği de içerir. Herkes eşit ve özgür olduğuna göre, insanlar doğalarında var olan nitelikleri de göz önüne alındığında sürekli bir rekabet hali içinde olacaklardır. Rekabet hali kaotik bir ortam yarattığı içindir ki, can ve mal güvenliği olmayacak, kamu düzenini sağlamak üzere devlet kurulacaktır. Hobbes'a göre kuruluş nedeni barışı sağlamak ve sürdürmek olan haksızlık yapamaz. Locke'un doğa durumunda insanlar; yaşam, özgürlük ve mülkiyet şeklinde üç temel hakka sahip iken mülkiyet hakkına tecavüzler başladığında, haksızlığa uğrayan kendisine haksızlık edeni yine kendisi cezalandıracağı için bir savaş hali kaçınılmaz olacaktır. Böylesi bir savaş halini önlemek için bir araya gelen insanların yaşamı, özgürlüğü, mülkiyeti üzerinde ise hiç bir güç keyfi iktidara sahip olamaz, ki bu da, devlete bırakılan sınırlı bir alan olduğunu gösterir. Rousseau'nun siyasal düşüncesinin merkezinde de özgürlük ve eşitlik sorunu yer alır. Doğa durumundan kopup toplumsal duruma geçildikten sonra özgürlük ve eşitlik durumu yerini, bağımlılık ve eşitsizlik durumuna bırakmıştır. Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramında amaç, doğa durumuna dönüş umudu olmadığına göre, yeni dönemde ortaya çıkmış bağımlılık ve eşitsizlik durumunu ortadan kaldırmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Toplum Sözleşmesi, Doğa Hali, Siyasal İktidarın Sınırı, Hak ve Özgürlükler.*

JEL Kodları: K19, K49, B31.

THE ISSUE OF INDIVIDUAL RIGHTS and FREEDOMS IN SOCIAL CONTRACT THEORIES AS A LIMIT OF POLITICAL POWER

Abstract

All of the three philosophers of Social Contract Theory refer to the freedom and equality of people in the state of nature they illustrate. According to Hobbes, people are free to use the power they have as they wish in the state of nature. Freedom includes equality since people have similar powers, authorities and opportunities. This equality and freedom situation will cause a continuing competition as the characteristics of people inherent to

* Ar.Gör.Dr., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, dilanmizrak@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3535-6691.

their nature taken into account. This competitive state will occur a caotic situation in which there will not be a safety of life and property, thus the state to provide the publicorder will be founded. In the opinion of Hobbes, a state founded to ensure the peace may not wongdo. In Locke's state of nature, people have three fundamental rights as right to life, freedom and property. When the violence against these rights occur and the injured party starts to punish the wrongdoer himself, a state of war will be inevitable. The rights of life, freedom and property of people coming together to avoid such a state of war may not be abused bu any authorities. This understanding demonstrates that the authority delegated to state is limited. In the centre of Rousseau's political system too there remains the issue of freedom and equality. After detaching from the state of nature and passing to the social state, freedom and equality changes to dependency and inequality. The aim in the theory of social contract of Rousseau is to abolish the situation of dependency and inequality evolved in this new period in which the transfer to the state of nature is impossible.

Keywords: *Social Contract, State of Nature, The Limits of Political Power, Rights and Freedoms.*

JEL Codes: K19, K49, B31.

GİRİŞ

Kamu Hukukunun en iyi bilindiği düşünölen konularından biri devletin ortaya çıkışını toplumsal bir sözleşmeye dayandıran teorilerdir. Konuya ilişkin makalelerin sayısı oldukça fazladır; ancak bu teorinin bilinen üç düşünürünün eserlerinin detaylı bir incelemesi yapılmak suretiyle farklı bakış açısı taşıyan değerlendirmelerin sayısının son derece düşük olduğu görölmüş ve bu çalışma, söz konusu ihtiyaçtan doğmuştur. Her üç düşünürün teorileri farklı alanların çalışma konuları da olduğu halde, çalışmada genel kamu hukuku, insan hakları perspektifi esas alınmıştır. Dolayısıyla dar kapsamlı, kişi hak ve özgürlükleri alanına yansımaları ölçüsünde bir değerlendirilmeye gidilmiştir. Çalışmada kaynakça sınırlı tutulmuştur, zira hedeflenen, bu üç düşünürün toplum sözleşmesi teorisini ve bu teori ışığında siyasi iktidar – kişi hak ve özgürlükleri ilişkisini sadece teorilerin derinlikli okunmasıyla değerlendirmektir. Bu nedenle, daha çok üç düşünürün toplum sözleşmesi teorilerini anlattıkları eserler üzerinde çalışılmıştır. Bu çerçevede izlenen yöntem nitel olup, düşünürlerin eserleri karşılaştırmalı olarak okunmuş, doğa halinden toplum sözleşmesiyle siyasi topluma geçiş aşamaları değerlendirilmiştir. Her üç düşünürün kişi hak ve özgürlüklerine bakışı doğa hali ve siyasi toplum düzenindeki haliyle incelenmiş, netice itibariyle, kişi hak ve özgürlüklerinin öneminin, etkisinin ve gücünün boyutu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Toplum sözleşmesi kuramcılarını olarak anılan Thomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousseau'nun; doğa hali tasarımı, toplum sözleşmesi ve sözleşme neticesinde kurulan yapının niteliğine ilişkin teorileri ile ilgili olarak klasik kabul edilen bazı söylemler mevcuttur. Ancak

yazarların eserleri bütünlüklü biçimde incelendiğinde genel kabulün dışına çıkılmasını sağlayan çeşitli ipuçları görülmektedir. İşte, üç düşünür hakkında genel olarak kabul gören konulardan biri de, sözleşme neticesinde kurulan devlette bireyin hak ve özgürlüklerinin nasıl bir hal aldığı meselesidir. Pek çok eserde söz konusu mesele aynı biçimde aktarılmıştır. Bu çalışmada ise amaçlanan, toplum sözleşmesi teorisyenlerinin, kuramlarını anlattıkları eserleri çerçevesinde, toplum sözleşmesi ile kurulduğunu belirttikleri devlet iktidarının bireylerin hak ve özgürlükleri ile sınırlı olup olmadığının yeniden tartışılmasıdır.

1. Thomas Hobbes, John Locke Ve Jean Jacques Rousseau'nun Teorilerinde Siyasi İktidarın Kişi Hak Ve Özgürlükleri İle Sınırlandırılması

Devletin üstün emretme gücü her türlü devlet biçiminde belli sınırlamalara tabidir. Yani, henüz kişi hak ve özgürlükleri doktrini dahi ortaya çıkmadan önce, devlet iktidarı kim tarafından kullanılırsa kullanılsın sınırsız olmayacağı, en azından keyfi olarak kullanılamayacağı fikri ileri sürülmüştür.

Devlet iktidarını sınırlayan faktörler düşünüldüğünde; din ve ahlak temeline dayanan sınırlamadan, kişi hak ve özgürlüklerine, toplumun çoğulcu yapısının gerektirdiği sınırlamalardan – ki bu çerçevede siyasi partiler, baskı grupları vs. sayılabilir – devletin kendi kendini sınırlamasına kadar pek çok araçtan söz edilebilir (Kapani, 1993:250 vd). Duguit'ye göre, devlet iktidarının sınırlandırılması ancak pozitif hukuk ile mümkün olabilir. Fakat bu iktidarı hukuk dışında sınırlayan başka araçlar da mevcuttur; bunların başında da devlete içkin ve sosyal gerçeklikte yer alan sınırlar gelmektedir (Zabunoğlu, 1963:7).

Devlet iktidarının mutlak olmadığı, bazı sınırlamalara tabi olması gerektiği konusunda fikir ileri sürüp, bu sınırlamaların kaynağını kişi hak ve özgürlükleri olarak gösteren doktrin tabii hukuk ekolü ile doğmuştur.

Tabii hukuk, ya da bu anlayış ile ortaya çıkan insan hakları doktrinine göre, “devlet kudreti mutlak değildir, belli sınırlar ile çevrilidir. Bu sınırlar da, insanların doğuştan sahip oldukları tabii hak ve hürriyetlerdir. İnsanlar bu hak ve hürriyetleri devletten almamışlardır, devletin kuruluşundan önce de onlara sahip bulunuyorlardı. Günün birinde yaptıkları sözleşme ile devlet ve toplumu meydana getirdikten sonra da bu haklarından vazgeçmemişlerdir. Vazgeçmek şöyle dursun, devleti, onları korumakla görevlendirmişlerdir” (Kapani, 1993:250).

Yukarıdaki ifadeler çerçevesinde, mademki sözleşme bireylerin haklarını korumak için yapılmıştır, o halde bireyin hakları devlet iktidarının da sınırındadır denilebilir. Ancak böyle bir

çıkarma bu kadar çabuk varmamak, doğruluğu konusunda kani olabilmek için öncelikle toplum sözleşmesi kuramcılarının doğa hali ve devlete ilişkin görüşlerini incelemek gerekmektedir. Doğa hali tasarımlarının incelenmesi şarttır, zira kurulacak siyasi yapının nasıl olacağı konusu, doğa halindeki yaşam ile doğrudan ilgilidir.

1.1. Thomas Hobbes

Hobbes her zaman için mutlak iktidar, hatta despotizm yanlısı bir düşünür olarak nitelendirilir, dolayısıyla iktidarın sınırlandırılması konusundaki fikirlerinin tartışılacağından bahsetmek yadırgatıcı gelebilir. Ancak Hobbes için tam ve kesin bir ceberut devlet yanlısı demek haksızlık olacaktır (Zabunoğlu, 1957:226 vd). Bu sonuca nasıl varıldığını anlatmadan önce kısaca Hobbes'un doğa durumunda bahsetmek gerekmektedir.

Hobbes'a göre, doğa durumunda insanlar, “canlarını ve mallarını korumak için, ellerinin altında bulundukları tüm güç ve yetkileri istedikleri gibi kullanma özgürlüğüne sahiptirler (Ayrıntılı bilgi için Bakırcı: 2008: 4-7) . Doğa durumunda tüm insanlar benzer güç, yetki ve olanaklara sahip oldukları için, özgürlük kendi içinde eşitliği de içerir” (Aksoy, 1994:27). Hobbes'un eşitlik ve özgürlük anlayışındaki temel vurgu, her insanın, diğerlerinin daha yetenezsiz olduğunu düşünme konusunda eşit olduğudur. Böyle bir eşitlik ise güvensizlik doğurur (Hobbes, 2001: 92-95).

Herkes eşit ve özgür olduğuna göre, insanlar doğalarında var olan nitelikleri de göz önüne alındığında sürekli bir rekabet hali içinde olacaklardır. Rekabet hali kaotik bir ortam yarattığı içindir ki, can ve mal güvenliği de yoktur. Sayılan nedenlerle doğa durumunun asıl özellikleri olan eşitlik ve özgürlük zamanla kaybolacaktır.

Böyle bir durumda insanlar bir tercih ile karşı karşıya kalacaktır. Muhakeme ve hayal gücünün yardımıyla, ya, doğal hakları olan özgürlüğü kullanmaya devam edecek, ancak savaş hali içinde olacaklardır, ya da doğa yasasına uymak suretiyle toplum durumuna geçecek ve kendilerini bu yasa ile yükümlü hale getirmelerinin sonucu barış olacaktır. Kısacası Hobbes'un düşüncesinde aklın temel kuralı; ‘ya doğal hakkını kullan’, ‘ya da barışı seç’ şeklindedir. Bu noktada Hobbes'un doğal hak ve doğa yasası ifadelerine açıklık getirmek gerekmektedir.

“Hobbes'a göre, *Jus Naturale* denen doğal hak kendi yaşamını korumak için kendi gücünü dilediği gibi kullanmak, kendi değerlendirmesi ve aklına göre bu amaca uygun olduğunu düşündüğü her şeyi yapma özgürlüğüdür. Oysa doğa yasası özgürlüğe sınırlamalar getirir ve

yükümlülük doğurur. Dolayısıyla hak, özgürlüğe karşılık gelmesine karşın, yasa, yükümlülüğe karşılık gelir” (Bakırcı, 2008: 8).

Hobbes, bu temel kural çerçevesinde, insanların bir araya geldiğini, kendi aralarında yaptıkları bir sözleşme ile doğa halinden çıkararak devleti kurduklarını belirtir. Kurulan bu devletin özellikleri ve söz konusu yapıda bireyin sahip olduğu haklar ile ilgili olarak neredeyse birbirine tamamen zıt fikirler ileri sürülmüştür.

Bir görüşe göre Hobbes, totaliter devletin teorisini yapmıştır ve 20. yüzyılda görülen totaliter devletler Leviathan’ı anımsatmaktadır. “Hobbes’un binlerce insan başından oluşan devî totaliter mutlakîyetin sembolüdür. Devlete karşı kişilerin tüm hakları inkar edilmektedir. Kendini devletin yüce gücüne tabi kılan kişi, haklarından vazgeçmiştir”(Göze, 2000:144-146).

Devlet kudretinin ölçüsü sınırsızlığa yaklaştıkça toplumsal yaşantının daha güvenli ve sağlam olacağı düşüncesini temel alan Hobbes (Yetkin, 1969: 40), bir devleti zayıflatan ve çökerten nedenleri saydığı bölümde birey hakları ve devlet iktidarının sınırlanması konusunda çok net bilgiler verir. Öncelikle, devlet iktidarının mutlak olmaması, gerekli olandan daha az bir kudret ile yetinilmesi devletin yıkılmasına neden olabilecek başlıca etkidir. Krallar, istedikleri zaman geri alabilecekleri umuduyla gerekli olandan daha az bir güçle yetinirlerse hata etmiş olurlar (Hobbes, 2001: 226). Hobbes, bahsedilen devlet kuvvetinin hem içeride hem de uluslararası hukukta sınırlandırılmasına karşı gelmektedir. Devlet iktidarının çökmesinin bir diğer nedeni, iyi ve kötüye bireylerin kendi akıl ve vicdanlarıyla karar vermeleridir. “İyi ve kötü eylemlerin ölçüsünün toplum yasası olduğu ve iyi ile kötünün yargıcının, her zaman için devleti temsil eden yasa koyucu olduğu açıktır” (Hobbes, 2001: 227). İnsanlar kendi aralarında tartışmaya ve devletin buyruklarını sorgulamaya başlarsa, kötü olduğunu düşündükleri buyruklara uymamaya başlayabilirler ki, bu da devleti zayıflatma sonucuna götürür. Hobbes’a göre, her ne kadar kişi kendi vicdanına karşı hareketlerde bulunduğu günah işliyorsa da Hobbes’un öngördüğü bir devlet içinde yaşayan kişi böyle bir durumda günah işlemiş olmaz, zira toplum yasasına uygun davrandığında kamu vicdanına da uygun davranmış olur (Evers, 1977: 187). Bu düşünceden anlaşıldığı üzere, Hobbes, kamu vicdanını kişisel vicdanın ötesine taşımaktadır. Bu düşüncelerden, “Hobbes’un vicdan özgürlüğünü tanımadığı”(Yetkin, 1969:40) sonucuna ulaşmak mümkündür.

Egemen gücün bizzat kendi koymuş olduğu yasalara uymak zorunda bırakılması da, devletin ortadan kalkmasına neden olacaktır. Hobbes’a göre, böyle bir durum, en üstün güç olması

gereken devletin üzerinde bir kuvvet daha tanımak olur ki, bu da bir çelişkidir (Hobbes, 2001:228). Uyrukların, devletin bile dokunamayacağı mutlak bir mülkiyet hakkına sahip olması da mümkün değildir.

Son olarak, Hobbes'a göre, kuvvetler ayrılığı prensibinin bulunmaması gerektiğinden bahsetmek gerekir (Doehring, 2005: 2-3). Yasama, yürütme, yargı erklerinin bölünmesi demek, mutlak olması gereken devlet iktidarının bu niteliğinin ortadan kalkması demektir. Bir devletin gücünü bölmek, onu dağıtmakla aynı anlama gelmektedir (Hobbes, 2001: 229). Hobbes'un fikirlerinin oluşumunun İngiltere'nin o dönemki koşullarıyla yakından ilgisi olduğu daha önce belirtilmişti. Kuvvetler ayrılığı ilkesine bu şiddetli karşı çıkışın da, Hobbes'un, İngiliz iç savaşının, devlet kudretinin lordlar, kral ve avam kamarası arasında bölünmesi yüzünden çıktığı yönündeki fikirlerinden kaynaklandığı düşünülebilir (Yetkin, 1969:41 - Zabunoğlu, 1963:48).

İfade edilen bu görüşe göre,

“Hobbes'un kuramı, yönetici ile yönetilenler arasındaki yasal bağ bir kez kuruldu mu, artık bir daha çözülmeyen türden aykırı kanısal bir önerme ile doruk noktasına ulaşır. Bireylerin, aracılığıyla tüm hak ve özgürlüklerinden vazgeçtikleri boyun eğme anlaşması, toplumsal düzene giden zorunlu önkoşul ve ilk adımdır” (Aksoy, 1994:31).

Harold Laski'nin belirlemesiyle, "Hobbes'un devlet felsefesi, ortaya çıkan sonucun ne olduğuna bakılmaksızın bir düzenin sırf düzen olduğu için en yüksek iyi olduğu kanısı üzerine kuruludur" (Yetkin, 1969: 38). Hobbes'a göre doğal durumda insanların sahip olduğu özgürlükler bir düzensizlikten başka bir şey değildir.

Yine Hobbes'a göre bizatihi kuruluş nedeni barışı sağlamak ve sürdürmek olan devlet kamu düzenini sağladığı ve koruduğu sürece herhangi bir biçimde haksızlık yapamaz (Doehring: 2005: 100), bunun olanağı yoktur. Devletin haksızlık yapabileceğini düşünmek, sınırsız olması gereken devlet iktidarını sınırlandırmak anlamına gelir. Hobbes'a göre en kötü zorbalık anarşiden iyidir (Russel, 1973: 110 vd).

Hobbes'un, bireyin hak ve özgürlüklerini reddettiği yolundaki görüşünü, kurulan devletin niteliğinde aramak yerine, bu görüşün, sadece Hobbes'un özgürlüğü nasıl tanımladığına bakarak da çıkarılabileceği ise yine andığımız görüş içinde farklı bir bakış açısidir.

Buna göre, bir determinist olarak Hobbes, özgürlüğü, yalnız başka bir şeyle engellenmemiş (Evers, 1977: 187), egemen tarafından yasaklanmamış olmak durumu ile nitelendirmektedir

(Ağaoğulları, 2012: 452). Yani, Hobbes özgürlüğü, gereksinme ve zorunluluk kavramları ile birlikte düşünmektedir. Hobbes'un özgürlük kavramına bakışı şu sonuca varmamızı olanaklı kılmaktadır: "Hobbes burjuva özgürlükleri kabul etmeyecektir" (Yetkin, 1969:40). Özgürlüğün geniş anlaşılması halinde iç savaşın olası olduğunu dile getiren Hobbes, bu nedenle de Batı'da Antik yazarların okutulmasını eleştiriyor ve bunu o dönem eserlerinin "sahte özgürlük" fikirlerinin yayılmasına sebep olacağı düşüncesine dayandırıyor (Ağaoğulları, 2012:452).

Hobbes'un özgürlük anlayışını egemenliğin mutlaklığı ile bağdaştırmak da güç değildir. Egemen toplumu doğa yasalarına uygun olarak yönettiği sürece uyrukların ona uyması hem özgürlüğün hem de zorunluluğun bir gereği olacaktır. Egemenin böylece yasalarla düzenlediği alanın dışındaki alan ise uyrukların bireysel özgürlük alanı olup, bu tür bir özgürlük anlayışı Hobbes'un mutlakçı bakış açısıyla uyumludur (Şenel, 1999:1-2).

Şimdiye kadar aktarılmaya çalışılan ve yaygın olan bu görüş yanında, Hobbes'un kuramında bireyin bazı hak ve özgürlükleri olduğu, hatta bu hak ve özgürlüklerin engellenmesi durumunda devletin varlığını devam ettiremeyeceği sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Öncelikle, hakkın sözleşmeyle devredilemeyeceği bütün şeylerde her uyruğun özgür olduğu açıktır (Van Dun, 2005: 3). Bunun dışında;

"Bir uyruk insan olması nedeniyle, egemenin buyruğu üzerine kendisini öldürmeyi ya da yaralamayı, yaşamına gerekli olan şeylerden kendisini yoksun bırakmayı, affedilmesi garanti edilmediyse işlediği bir suçu itiraf etmeyi, devlet buyruğuyla bir başkasını öldürmeyi, gönüllü yazılmadıysa savaşa gitmeyi reddetme hakkına sahiptir. Bu yapmama özgürlükleri de esasen tek bir haktan türemiştir: Yaşam hakkı" (Ağaoğulları-Köker, 2004:266).

Diğer özgürlükler ise yasanın sessiz kaldığı hallerde söz konusudur. Egemenin kural koymadığı durumlarda uyruk, kendi takdirine göre yapmak ya da kaçınmak özgürlüğüne sahiptir.

"Kral yurttaşlarına hiç olmazsa saf bir özgürlük tanımaya zorunludur. Toplum sözleşmesi mademki doğal yaşamın tehlikelerinden korunmak için yapılmıştır, o halde barışı sağlamak, sürdürmek de kralın en önemli görevlerindedir. Özgürlüğün bulunmadığı yerde barıştan söz etmek gülünç olur" (Akın, 1979:114).

Mademki aklın temel kuralı, insanların doğa durumundaki doğal hakları ya da özgürlükleri ile barış arasında bir seçim yapmasıdır ve insanlar barış için, doğa yasası ile kendilerini yükümlü

hale getirerek doğal haklarından vazgeçmişlerdir, o halde egemen de barışı sağlamak konusunda yükümlülük altındadır (Van Dun, 2005: 15-16).

Uyruk, barışın sağlanması ve yaşam hakkının korunması için doğal haklarından vazgeçmiştir. Pozitif yasalara boyun eğer, çünkü güvenlik ihtiyacı her şeyin önüne geçmiştir. Ancak, bireyin yaşam hakkının korunmadığı durumda egemene itaat etme zorunluluğunun ortadan kalkacağı savunulabilir. Tabii, bu anlamlı bir hak olmayacaktır, zira sözleşme bozulup, doğa durumuna dönüldüğünde aynı kaos, güvensizlik, savaş ortamı geri gelecektir.

Dolayısıyla denilebilir ki, genellikle, Hobbes' un, tabiat halinden toplum haline geçişte insanların sahip oldukları bütün haklardan feragat ettiklerini ileri sürülse de bu fikir mutlak bir doğruyu içermez. İnsanlar, yaşamaları için gerekli haklar ile birlikte siyasi toplumu meydana getirmişlerdir. Gerçekten, insan hayatına, barış ve güvenliğe çok büyük önem veren yazardan bireyin, yaşaması için gerekli haklardan dahi feragat ettiğini ileri süren bir görüş beklemek mümkün değildir (Zabunoğlu, 1969:50).

Hükümdara baş eğme görevinin bir sınırı bulunmaktadır. İnsan mutlak biçimde kendini koruma hakkına sahiptir. Uyruklar, monarklar da dahil olmak üzere herkese karşı bu haklarını saklı tutarlar. Bu durum da mantığa uygundur, çünkü bir toplumsal sözleşme yaparak tüm hak ve yetkileri devretmenin başlıca amacı insanın kendini koruma arzusudur (Russel, 1973:117).

Hobbes'a göre, kayıtsız şartsız ve egemen lehine feragat konusu olan hak, hükümet etme hakkıdır; buna, kavramın bugünkü anlaşılış şekli ile siyasi hürriyet diyebiliriz. Siyasi hürriyet ise, hiçbir zaman hürriyetin tamamı değildir (Kavka, 1999:6-7). Hobbes, kendi kendini idare etme yeteneğinden mahrumiyeti, insan yaşamasının asgari ve zorunlu gereklerinin sağlanması pahasına kabullenmiştir; şu suretle, bu yetenekten feragat sonucunda ortaya çıkan olağanüstü güç ya da kuruluşun bireyin vazgeçmediği haklara dokunmamak, hatta onları korumak yükümü vardır. Görülüyor ki,

“Bu yolda bir yorum, yadırganabilecek bir sonuç olmakla beraber, mutlakiyetçi bilinen Hobbes'u bireyci kuramın babaları arasında saymamızı dahi sağlayabilecek niteliktedir; bu kadar geniş ve olumlu bir yaklaşım pek doğru olmasa da, belirtmek gerekir ki, Hobbes'un benimsediği anlamda devlet kudreti, keyfilik ya da sınırsızlık demek değildir ve özellikle devlet kudretinin insanın yaşama hakkına dokunmak yetkisi yoktur” (Zabunoğlu, 1969:50).

Yaşam hakkının sözleşmede pazarlık konusu yapılamamasından yola çıkan Leo Strauss, Hobbes'un doktrinini liberalizm olarak ele almanın, despotluğun kuramı olarak ele almaktan daha doğru olduğunu savunur. “Eğer, insanın ödevlerini değil de, doğal haklarını asıl olgu

olarak kabul eden siyasal doktrine liberalizm deniliyorsa, Hobbes'un liberalizmin kurucusu olduğunu kabul etmek gerekir". Manent de, Hobbes'un, egemenliğin temeline, insanın temel hakkı olan yaşamın korunmasını yerleştirdiğini söyler. Bu da liberalizmi çağrıştırmaktadır (Ağaoğulları-Köker, 2004:266-267. Monk, 2004:74 vd). Bu noktada şöyle bir belirleme yapılabilir: Hobbes, uyruğu tümüyle devlete bağlamadığından totaliter sayılamaz, ama bireylerin devlete karşı ileri sürebileceği hakları olmaması ve kuvvetler ayrılığı prensibine yer vermemesi nedeniyle liberal olarak da görülemez.

Egemen gücün olmamasının en büyük kötülük olacağını, egemenin kendisinin, yokluğu kadar zararlı olamayacağını savunan Hobbes'un, "bir insanın, kendi varlığını savunmamak için yaptığı sözleşmelerin geçersiz olduğu" (Hobbes, 2001:160) yönündeki fikrinden hareketle, iktidarın kesinlikle bir sınırı olduğundan bahsetmek mümkündür, ki bu sınırın temelini de yaşam hakkı oluşturur.

Ancak Hobbes'un hak ve özgürlükler konusunda bu kadar eleştirilmesinin, hatta neredeyse hiçbir hak ve özgürlüğün iktidarı sınırlandıramayacağı şeklindeki görüşünün temelini, "bir devletin bu şekilde kuruluşu ile herkes, egemenin bütün yaptıklarının amilidir ve dolayısıyla, egemen tarafından haksızlığa uğradığından şikayet eden kimse, bizzat kendisinin amili olduğu şeyden şikayet ediyor demektir" (Hobbes, 2001: 133) ifadesinden kaynaklandığı belirtilebilir. Sözleşme yapılırken herkes kendi iradesini egemene devrettiğine ve tüm iradeler egemende toplandığına göre, aslında egemenin her hareketi devredenlerin iradesinden kaynaklanmaktadır (Kavka, 1999: 1-22). Egemenin bir konuda verdiği karar aslında bireylerin kararıdır. İşte, bu anlayış nedeniyle, egemenin yapacağı, bize haksız gibi görünen bir eylem, aslında o eylemin sahibi biz olduğumuz için haksız olmayacaktır, çünkü kimse kendisine haksızlık yapamaz.

Oldukça tehlikeli görünen böylesi bir durumun tehlikesini azaltacak olan nedir sorusu sorulduğunda ise şöyle bir cevap vermek olası olacaktır: Hobbes'a göre, egemenin iktidarına dışarıdan sınır çizmek mümkün olmasa da, iktidar sınırını kendi içinde taşır. Hükümdar akıl ve mantık gereği halkın iyiliğini arayacaktır. Halkın iyiliğine olan aslında egemenin kendi iyiliğindedir. Halkın yararına olan da yine egemenin kendi yararınadır. Bu ikisi birbirinden ayırt edilemez (Kapani, 1993: 250).

1.2. John Locke

Hobbes'ta olduğu gibi Locke'un hak ve özgürlüklere bakışı ve bunların siyasi iktidarı sınırlayıp sınırlamayacağı meselesi de doğa durumu tasarımı ile doğrudan ilgilidir.

Locke'un doğa durumunda insan doğası Hobbes'taki gibi "a priori olarak yıkıcı ve saldırgan güdüler taşıyan bir olgu değil, tümüyle nötr ve iyiye eğilimli bir yapı" (Aksoy, 1994:28) dir. Doğa durumunda akıl, insanlara kendi gibi eşit ve özgür olan öteki insanların yaşamına, sağlığına, özgürlüğüne ve mallarına zarar vermemesi gerektiğini söyler. Doğa yasası "insanların, Tanrı'nın onlara verdiği sağduyu ve nesafet sınırları içinde yaşamasını buyurur" (Şenel, 1999: 340).

Doğa durumunun temel özelliklerini belirtmeden önce Locke'un, toplum öncesi insan yaşamının varlığına ilişkin düşüncesini yazmak yerinde olacaktır. Locke bu konuda, öncelikle "devlet öncesi döneme dair tarihsel bir bilgiye sahip olmak mümkün değildir" belirlemesini yapmakta, ancak daha sonra böyle bir varsayımın doğruluğuna ilişkin olasılığı kabul ederek doğa halinin özelliklerini sıralamaktadır (Zabunoğlu, H.G., 2016: s 442).

Locke'un doğa durumu – en azından sözleşme öncesi aşamaya kadar - bir barış halidir. İnsanlar; yaşam, özgürlük ve mülkiyet şeklinde üç temel hakka sahip olup, varlıklarını sürdürme noktasında 'empati' özelliklerini kullanır, kendileri için kötü olanı başkaları için de istemezler ve bu şekilde bir barış hali sürüp gider. Ancak, zamanla bolluğun sona ermesi, sınırların çizilmesi ile mülkiyet hakkına tecavüzler başladığında, "haksızlığa uğrayanın kendisine haksızlık eden cezalandırma hakkını elinde tutması, bu hak kullanıldığında bir savaş hali yaratmaktadır" (Şenel, 1999:340) .

Böylesi bir savaş halinden kaçınmak için insanlar bir araya gelmeli ve cezalandırma yetkisini kendisi dışında bir güce vermelidir, böylelikle öç duygusunun yaratacağı tehlikeden uzak olarak, olaya objektif biçimde yaklaşılacak, haksızlık yapana gerekli ceza verilirken, haksızlığa uğrayanın da tatmini sağlanacaktır (Cohen, 1999: 143-166).

Doğa durumundan siyasi topluma geçişte belirtilmesi gereken bir husus, Locke'a göre, insanlar arasında yapılan her anlaşmanın doğa durumunu sona erdirmek için tek başına yeterli olmamasıdır.

"Bunun için sözleşmenin bir takım şartları bünyesinde taşıması gerekmektedir. Öncelikle sözleşmenin bir topluluğa girme ya da siyasal bir bütünlük oluşturma gayesi içinde yapılması gerekir. Bir diğer koşul ise, tarafların karşılıklı olarak bu sözleşmeyi yapması gerekliliğidir" (Zabunoğlu, H.G., 2016: s 442).

Siyasal toplumun ve hükümetin amaçlarını anlattığı bölümde Locke, mademki insan doğa durumunda özgürdür, kendi kişilik ve sahiplenmelerinin mutlak efendisidir, o zaman niçin özgürlüğünü terk etmektedir sorusuna yanıt aramakta ve daha sonra bu soruyu şöyle cevaplandırmaktadır:

“Doğa durumunda insan bu tür bir hakka sahip olmasına rağmen, bu hakkın kullanımı oldukça belirsiz ve sürekli olarak başkalarının müdahalesine maruzdur. Her kişi diğeri kadar kral olduğundan, her insan diğerrinin eşiti olduğundan ve insanların büyük bölümü insaf ve adaletin kuvvetli gözetleyicisi olmadığından bu durumda insanın sahip olduğu mülkiyetin kullanımı oldukça güvenliksiz ve korumasızdır. Bu gerçek, özgür olmasına rağmen insanı korkular ve sürekli tehlikelerle dolu olan bu durumu terk etmeyi istemeye zorlar” (Locke, 2004: 103).

Dolayısıyla insanların devletlerde birleşmelerinin ve kendilerini hükümet altına koymalarının asıl ve ana amacı mülkiyetlerinin korunmasıdır” (Locke, 2004:103). Locke’un siyaset felsefesi bakımından önemli olan, özel mülkiyetin toplum sözleşmesiyle yaratılmamış, fakat daha önce de var olan bir hak olduğu üzerindeki vurgusudur. Bu nedenle özel mülkiyet kutsal ve doğal bir temel haktır” (Şenel, 1999:339).

Locke doğa durumundaki temel üç eksikliği ise şu şekilde belirlemektedir: Tüm uzlaşmazlıklarda uygulanması gereken, ortak bir onayla kabul edilmiş, izin verilmiş, yerleşik, kurulu, bilinen bir yasa; yasayı uygulayıp karar verecek, bilinen, tarafsız bir yargıç; yargıcın vereceği karar doğrultusunda belirlenen yaptırımını doğru biçimde uygulayacak bir iktidar (Locke, 2004:104).

Yukarıda sayılan gereklilikler nedeniyle topluluğu koruyacak olan araç yasalar olduğuna göre toplumsal sözleşmenin ardından yapılması gereken ilk şey yasama iktidarını oluşturmaktır. İktidar ise sınırlı bir iktidardır. Öncelikle bu iktidar “insanların yaşamları ve kaderleri üzerinde keyfiliğe sahip değildir ve olması da kesinlikle olanaklı değildir”. Hiç kimse doğa durumunda başkasının yaşamı, özgürlüğü, mülkiyeti üzerinde keyfi iktidara sahip olamadığına göre ve doğa yasası insana sadece kendisini ve diğer insanları koruyacak kadar iktidar verdiğinden, devlete ve bu yolla yasama iktidarına bırakabileceği sadece bu iktidardır. Bu iktidarın amacı insanları korumak ise uyrukları yok etme, köleleştirme ve yoksullaştırma hakkına sahip değildir (Locke, 2004:114). Yoksullaştırmanın içinde sayılabilecek olan mülkiyete dokunma da siyasi iktidar için getirilmiş bir sınırdır. Şöyle ki, toplum kurmanın amacı mülkiyeti korumak olduğuna göre, iktidar kişinin mülkiyetine dokunamayacağı gibi,

servetin bir bölümünü de alamaz. Peki, hükümet gelir olmadan nasıl sürekli olabilir sorusuna cevap verme noktasında tabii ki, insanların bu servetlerinden bir bölümünü hükümete vermeleri tartışılabilir. Locke da, hükümetin büyük gelirler olmadan ayakta duramayacağını, her kişinin kendi payına düşen korumadan dolayı bir oran ödemesi gerektiğini savunur, ancak bu ödeme insanların kendi onayıyla belirlenecektir (Locke, 2004:119).

İkinci olarak iktidar, kendisini gündelik keyfi kararlarla yöneten bir iktidar olarak göremez. Aksine, adalet dağıtmak, önceden belirlenmiş sürekli kurallara, yine önceden bilinen yargıçlarla karar vermek yükümlülüğü altındadır (Locke, 2004:114). Bu ilke tipik bir doğal hakim ilkesi olup, kişi hak ve özgürlükleri ile hukuk devletini gerçekleştirmeye yönelik önemli ilkelerden biridir.

Yasama yetkisinin devredilmezliği bireyler için getirilmiş diğer bir güvencedir. Yasalar da; herkes için eşit, amacı kamu yararı olan, belirlilik, sabitlik ilkesine dayanan, mülkiyet üzerindeki vergileri de bireylerin onayı olmadıkça artıramayan bir niteliktedir (Locke, 2004:120).

“İnsanın, uğrunda doğa durumu özgürlüğünden vazgeçmeyeceği ve kendisini altında bağlamayacağı; insanların yaşamlarını, özgürlüklerini ve talihlerini korumayan ve barış ve huzuru güvenceye almak için mülkiyete ilişkin söz konusu kuralları olmayan mutlak keyfi iktidar ya da sürekli yerleşik kurallara sahip olmayan yönetimlerden hiçbiri, toplumun ve hükümetin amacıyla uyuşmaz” (Locke, 2004:115).

Her ne kadar; cezaları koyması, kişilerin işlemlerini yasalarla sınırlaması bakımından diğer iktidarlardan üstünse de yasama iktidarı mutlak değildir (Akın, 1979: 135). Yasama iktidarının “emanet bir iktidar” (Locke, 2004:125) olduğunu belirten Locke, daha sonra şu ifadelerle yer vermektedir: “Yasamanın, kendisine halk tarafından duyulan güvene aykırı hareket etmesi halinde, yasamayı azletme ya da değiştirme egemen iktidarı hala halkın elinde kalır. Bir amaca ulaşmak için, güvene dayalı olarak verilen iktidarlara bu amaçla sınırlıdır” (Locke, 2004:125).

Sürekli olarak yasa yapılması söz konusu olamayacağına göre yasama organının her zaman çalışması gerekli değildir. Yasaların sürekli olarak uygulanması, yürütülmesi ise gereklidir, dolayısıyla yürütme erki sürekli toplantı halinde olmalıdır. Yürütmenin yasama erkinin toplanmasını engelleme hakkı yoktur, böyle bir uygulama halinde halk verdiği yetkiyi alabilir (Locke, 2004:126-130).

Yasama organı yasaları yaptıktan sonra dağılacığına göre bu organın bireyler bakımından tehlike doğuracak bir durumu olmaması gerekir. Ancak yasaları uygulamak için sürekli olarak başta kalacak olan yürütme erkini taşıyanlardan herhangi bir tehlike gelmesinin nasıl önlenebileceği de önemi bir sorundur.

Uyguladıkları yasanın kendilerince değil, başka kişilerden oluşan yasama erkince yapılması bireyler için güvencedir, ancak yeterli değildir. Çıkarılan yasaları kendi çıkarlarına uygun olarak uygulamaları söz konusu olabilir. İşte burada güvencenin haksız yönetime karşı direnme hakkı olacağını söylemek yanlış olmaz (Şenel, 1999: 345).

Her ne kadar günümüzde ‘kuvvetler ayrılığı prensibi’ nin özgürlüğün başlıca güvencelerinden olduğu yönündeki düşünce eski çekiciliğini yitirmişse de – ki bunda modern siyasi partiler sayesinde kuvvetlerin çoğu zaman özdeşlik gösterdiği veya aşırı uyumlu işlediği Batı Avrupa parlamentarizminin pek çok demokrasinin ana modelini oluşturması vardır (Erdoğan, 2017:13) – siyasi özgürlük temelinde ortaya çıkmış olan bu kavramın tarihteki pek çok özgürlük bildirgesinde bu anlayış doğrultusunda yer aldığını belirtmek gerekmektedir.

Kuvvetler ayrılığı prensibi liberal felsefenin ürünü olup, mutlak monarşilerin baskı yönetimlerine karşı kişi hürriyetlerini güvence altına almayı amaçlamaktadır. Genel olarak; “kamu hizmetlerinin iyi işleyebilmesi bakımından olduğu kadar, devlet tarafından, kişi hürriyetlerine saygılı olunması bakımından da çeşitli devlet fonksiyonlarının birbirlerine karşı belli bir bağımsızlığı olan organlar tarafından kullanılmasıdır” (Teziç, 2003: 139).

Kısacası ortaya çıkışı itibarıyla kişi hürriyetleri için koruma, baskıcı yönetim için ise sınırlama teşkil eden bir prensiptir. Locke’un kuvvetler ayrılığı prensibini de bu çerçevede, yurttaşı korumaya yönelik bir mekanizma olarak belirttiği söylenebilir (Doehring, 2002:192-200).

Ancak Locke’un kuvvetler ayrılığı prensibini anlattığı, Hükümet Üzerine İkinci İnceleme kitabının 12. bölümünde açık bir biçimde yargı erkine, yargının bağımsızlığı prensibine değinmediği görülmektedir. Şenel’e göre bu nedensiz değildir:

“İngiltere’de İngiliz Devrimine kadar kral, yargıçları görevden alabilirken, devrimden sonra yargıçların görevden alınabilmeleri için her iki meclisin de öneride bulunarak bu konuda karar almaları kuralı getirilerek, yargıçlar oldukça özerk bir statüye kavuşmuşlardı. Yargı, kuvvetler ayrımına uygun bir statü içinde iken, yürütme erki, yasama organının etkisi altına girmişti. Dolayısıyla Locke döneminde tehlike, yasama ve yürütme erklerinin birbirlerinin alanına girmeleri olduğundan, Locke buna karşı önlemler düşünmüştü” (Şenel,1999:346).

Teziç de, Locke'un yargılamayı ayrı bir güç olarak görmeyip, yasama içinde bir faaliyet olarak düşündüğünü ileri sürmektedir (Teziç, 2003:395).

Russel ise; Locke'un, doğa durumundan çıkışın asıl gerekçesi olan yargılama yetkisinin devri olayının Locke'un, hükümetin mutlak olmadığı ve yargıçların yürütme erkinden bağımsız kalması fikrini savunduğunu gösterdiğini ileri sürmüştür. Doğa gereği herkesin kendine ve malına karşı girişilen saldırıları ölümle dahi cezalandırma hakkı vardır. İnsanların bu hakkı topluluğa ya da yasaya bıraktığı yerde siyasal bir toplumdan söz edilebilir sadece (Russel, 1973: 215).

Locke'un aynı bölümde federatif iktidar olarak bahsettiği erk ise, anlaşıldığı kadarıyla devlet içinde uygulanan yasama ve yürütme erkleri yanında, devletin dışındaki sujelere karşı kullanılabilecek bir iktidardır. Devletlerarası ilişkilerde kullanılacak bu iktidarı kullanacak olan da yürütme erkidir. Locke'a göre, "yürütme iktidarı ve federatif iktidar, kendi içlerinde gerçekten ayrı olmalarına rağmen, zorlukla birbirlerinden bölünebilirler ve aynı zamanda farklı kişilerin ellerine yerleştirilebilirler" (Locke, 2004:123).

Locke'un kuramında, yönetimi sınırlayan nedenler, kaynağını doğa durumunda bulur. Yönetimin niçin ortaya çıktığı sorusuna cevap arandığında, doğal hakların daha iyi korunacağı düşüncesi gelmektedir. Devletin uyguladığı pozitif yasalar da doğa yasalarından destek almaktadır (Ağaoğulları vd, 2005:206). Eğer Locke'un doğa durumu düşüncesi barışçıl ve ahlaki olmasaydı, yönetimin sınırları ile ilgili ilkelere de ulaşamazdı. Macpherson'a göre,

"Mutlak ve keyfi bir yönetimin eleştirisi için doğa durumunun barışçıl bir tasarımı gereklidir. Ancak bu tasarım sayesinde, keyfi yönetimin bireyleri doğa durumundan daha kötü koşullara sürüklediği anlatılabilir. Yine, insanların doğal ahlaki yasayı uygulamak zorunda oldukları için iktidarlarının sınırlı olduğu sonucu da ahlaki bir doğa durumu tasarımına dayanır" (Ağaoğulları vd, 2005: 207).

Fakat, Locke'un bu savının çelişkili olduğu ileri sürülmektedir, zira ahlaki doğa durumunda da doğa yasalarına uymayanlar olacaktır. Bu çelişkinin de, Locke'un "demokratik olmayan doğası ve sınıfsal tercihlerini" (Ağaoğulları vd, 2005:208) ortaya koyduğu savunulmaktadır. Gerçekten de, Locke'un düşüncesinde kadınların ve yoksulların yurttaşlık hakları dışında bırakıldığı unutulmamalıdır (Russel, 1973: 216).

Devredilen hak, ki bunu Şenel yargılama hakkı ya da daha geniş olarak yönetme hakkı olarak ortaya koyar (Şenel, 1999: 341), koşulsuz, sınırsız mutlak değildir. Toplumsal sözleşmenin

özünden çıkarılabilecek bazı sınırlama ve kurallara bağlıdır. Sözleşmeyle kurulan hükümet iktidarı asla kamu iyiliğinin ötesine geçmez. “sadece kamu çıkarı için yasalar yapma hakkı” (Russel, 1973: 216-217) söz konusudur.

Yönetim, bireysel buyruklarla değil, genel yasalarla işlemelidir, yasalar kamusal olmalı ve bu yasalara karar verenler de, öteki herkesin uyduğu gibi bu yasalara uymalıdır (Monk, 2004:140). Görüldüğü gibi, devletin vatandaşlarla ilişkisi keyfi olmayıp, hukuk ve yasalarla düzenlendiği içindir ki Locke’un siyasi toplumunu bir hukuk devleti olarak görmek mümkündür.

Hukuk devletinin gereklerinden olan, idarenin eylem ve işlemlerinden sorumluluğu da Locke’un siyaset felsefesinde yerini bulmaktadır. Şöyle ki, haksız güç kullanan kişilerin, kral tarafından yetkilendirilmiş olduklarını iddia etmelerine rağmen sorgulanabilmeleri, muhalefetle karşılaşmaları, kendilerine karşı direnilmesi söz konusu olabilmektedir (Locke, 2004:171). Kamu gücü kullanma yetkisine sahip kişinin, bu gücü kullanırken hukuken sorumlu olduğu ilkesi bu görüşler çerçevesinde ileri sürülebilmektedir.

Locke’ta yönetimin yetkisinin sınırı temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasıdır (Aksoy, 1994: 32). Locke’un doğa durumunda saydığı haklar diğer tüm insanlar için olduğu gibi iktidar için de sınırdır, zira rızayla ve sözleşmeyle hiç kimse kendisinin köleleştirilmesine izin vermez (Evers, 1977: 189). Yazarın teorisini kurduğu özgürlük anlayışı Hobbes’unki gibi yasaların sağladığı bir özgürlük değildir, doğal insan haklarının yasa güvenliği altında kullanılmasıdır. Yani, siyasal hakların kökü bu hakları koruyan yazılı yasalarda değil, insanlık onurunda, doğal haklardadır (Akın, 1979:139).

İşte, Locke bireylerin doğuştan sahip olduğu bu haklara verdiği önem nedeniyle, siyasi iktidar için ‘Demokles’in kılıcı’ olan direnme hakkının varlığından da bahsetmiştir. Sadece hak ve özgürlükleri güvence altına almak için yetkilendirilmiş bir iktidarın bu iktidarını belirlenen biçimde kullanmaması halinde, bireyler hala bu iktidara tabi olacaklar mıdır, yoksa itaat etmeme hakları var mıdır?

Burada ünlü düşünür örtük rıza-açık rıza ayrımını gündeme getirerek bir çözüm yolu bulmaya çalışmıştır.

“Bir kimse, toplumun bir üyesi olma yolunda açıkça rıza beyanında bulunuyorsa burada bir sorun yoktur. Asıl sorun, örtük rızanın sınırlarını tespit etmektir. Kişilerin toplum içerisinde yaşamayı sürdürecektir eylemlerde bulunması örtük rızanın varlığını ortaya koymaktadır. Belli

bir yönetimin altında yaşayan ve yaşamaya devam etmek isteyen kişilerin temeldeki toplum sözleşmesine dair örtük rızasının varlığı kabul edilmelidir” (Zabunoğlu, H.G: 2016:443).

Ancak, bir noktada toplumun üyeleri o yönetimi haksız bularak, söz konusu yönetim altında yaşamak istemeyebilirler. İşte bu noktada Locke, “bir prensin emirlerine karşı gelinebilir mi? Birileri, kendisini her incinmiş hissettiğinde, fakat prene karşı bunu yapmaya hakkı olmadığını düşündüğünde, prene karşı direnebilir mi?” (Locke, 2004:170) sorusu çerçevesinde insanların haksızlığa karşı direnme haklarının olup olmadığı sorusuna yanıt arar.

Öncelikle, teorik olarak; kendisine yönetimce haksızlık yapıldığını düşünen herkesin böyle bir hakkı kullanması neticesinde devletin yerinden oynayacağı, alt üst olacağı, anarşi ve karmaşadan başka bir şey kalmayacağı yönünde bir görünümünden bahseder, ancak uygulamaya bakıldığında, durumun görüldüğü kadar kötü olmadığını savunur ve gerekçelerini şu şekilde ortaya koyar:

Her şeyden önce, “bir prens tekil kuvvetiyle yasaları alt üst edemeyeceğinden, yine tekil kuvvetiyle halkın bütününe zulmedemeyeceğinden bir prens bunu yapmak isteyecek kadar zayıflığa ve huysuzluğa sahip olamaz. Düşüncesiz bir prensin yapacağı özel bazı hatalar da kamusal barış ve hükümet güvenliğiyle telafi edilir. Böylece ana yöneticideki bazı hatalar tehlike sınırları dışına çıkarılmış olur” (Locke, 2004:171). İkinci olarak, çoğu devlette prenslik kurumuna duyulan saygı nedeniyle bu tür direnme eylemleri çok olmayacaktır. Ayrıca, herkes kendisine haksızlık yapıldığı için hemen yönetimin üstün gücüne karşı ayaklanabilecek durumda değildir. Açık biçimdeki tiranlık eylemlerine rağmen, aniden gelişen ya da önemsiz olan olaylara karşı direnme de çok ciddi bir eylem değildir, çünkü özel kişiler arasında kalmakta, bu kişilerin olayı olmaktan öteye gitmemektedir. Ne zaman ki, yönetimin yasadışı eylemleri halkın çoğunluğuna yayılır, baskı ve kötülükle birkaç kişi karşılaşmış olmasına rağmen, bu baskı ve kötülük herkesi tehdit eder, işte o zaman insanlar bu yasadışı güce karşı koymaktan alıkonulamazlar (Locke, 2004: 172-175). Böyle bir durumda aslında halkın ayaklanmasından değil, “yönetimin, doğal hakları çiğneyerek kendilerine gösterilen güvene aykırı hareket etmeleri nedeniyle yöneticilerin ayaklandıklarından ve savaş durumunu geri getirdiklerinden” (Şenel, 1999: 347) söz edilebilir. Görüldüğü gibi, “Locke’un felsefesinde, ‘bir yönetim ne zaman gayrimeşru eylemde bulunmuş olur?’ sorusuna verilecek yanıt ile ‘halkın yönetime direnmesi ne zaman meşrudur?’ sorusuna verilecek yanıt aynı değildir. Ayrıca, direnişin biçimi ve ölçüsü de meşruiyetten ayrılmanın ciddiyetine göre değişiklik gösterecektir. Direnme hakkının belli sınırları vardır” (Monk, 2004: 149). Her

aklına esenin, ya da her haksızlığa uğradığını iddia edenin direnme hakkını kullanması neticesinde siyasal toplumun üzerinde yükseldiği temel sarsılacaktır. Dolayısıyla, direnme hakkı esnek ve geniş biçimde yorumlanamaz (Ağaoğulları vd, 2005: 218).

Locke, zorba yönetimin sadece prensliklerde değil, diğer yönetim biçimlerinde de olabileceğini belirttiikten sonra, halkın kendi egemenliğini, yönetilsin, canı ve malı korunsun diye iktidara verdiğini, egemenliğin kendisine niçin verildiğini unutan, temel amaca aykırı davranan, yolsuz, düzensiz buyruklarla halkı yoksulluğa düşüren bir iktidarın ister tek kişinin ister bir azınlığın elinde olsun tiranlığa kaymış olacağını ileri sürmektedir (Locke, 2004: 169). O halde denilebilir ki, direnme hakkının muhatabı bakımından da yönetimin şeklinden ziyade – bu yönetim şekli demokrasi de olabilir, monarşi de, oligarşi de (Monk, 2004: 139) - faaliyetleri esas alınmalıdır.

1.3. Jean Jacques Rousseau

Rousseau da, daha önceki iki düşünür gibi bir doğa durumunun varlığından söz etmektedir. Ancak Rousseau'nun doğa durumu tasarımını iki filozofun tasarımından ayıran belli başlı özellikler vardır ki, bunların başında doğa durumunun ilişkisel olmaması gelir. Diğer iki filozofun doğa durumlarında pek çok insan ve bu insanlar arasında ister savaş ister barış şeklinde olsun bir ilişki söz konusudur. Oysa Rousseau'nun doğa durumunda insan yalnızdır.

Yalnız olduğu bu doğa durumunda eşit ve özgür olan insan, vahşi hayvanlarla bir aradadır ve zamanla kendini bu hayvanlarla kıyaslamaya başlar (Rousseau, 1995: 93 vd). Ancak, insanı hayvandan ayıran özellikleri, yetileri vardır. İlki, “düşüncelerini biçimlendirip, değerlerini yönlendirirken, gereksinimlerini giderip, davranışlarına yön verirken özgür bir varlık gibi davranması” (Aksoy, 1994: 40), yani seçme yetisi iken, diğeri de olgunlaşma, yetkinleşme yetisidir.

Rousseau için özgürlük bireyin toplumsallaşma ile kazandığı bir özellik değil, doğasından gelen bir özelliktir (Gürbüz, 2003:2). Ona göre, özgürlükten vazgeçmek “insan olma niteliğinden, insanlık haklarından, hatta ödevlerinden vazgeçmektir” (Rousseau, 1994: 20). Yani, Rousseau'nun fikrinde özgürlük doğal bir haktır; ancak insan doğa durumunda bir hak anlayışına sahip olmadığı gibi, özgür olduğunun da farkında değildir (Ağaoğulları, 2006:118).

Kendi ilkel, fakat özgür durumunda, doğayla uyum içinde sonsuza kadar kalabilecek insanın diğer insanlarla ilişki kurması ve bunun sonucunda da özgürlüğünü kaybetmesi, eşitsizliğin ortaya çıkması dışsal bazı olaylar neticesinde gelişmiştir; (Rousseau, 1995: 131) ki bunlar da

doğal felaketlerdir. Bu olaylar nedeniyledir ki, insanlar doğaya karşı birbirleriyle ilişki içine girmişlerdir.

İşte bu aşamadan sonra, toplum içinde diğerlerine göre daha zeki, akıllı ya da güçlü olanlar daha çok üretmeye, ürettiklerini de özel mülkiyet şeklinde kendi denetimleri altına almaya başlamışlar, bu süreç kendisini ekonomik eşitsizliğin ortaya çıkması şeklinde göstermiştir” (Aksoy, 1994: 42).

Doğal ve özgür insan başkaları için yaşamaya başlayınca, nesnelere kişinin varlığını sürdürmesi için değil de, diğer insanlara gösteriş yapmak için kullanıldığında insan bu özgürlüğü kaybetmiştir. Artık söz konusu olan toplumsal köle insandır. Teklik değil, çokluk söz konusudur. İnsanlar arasındaki ilişki ise nesnelere aracılığıyla kurulmakta, nesnelere amaç haline gelmektedir. Doğa halinde kendisi için yaşayan insan nesnelere kölesi haline gelmiştir.

Ekonomik eşitsizliğe paralel olarak siyasi güç de belli kişiler elinde toplanmaya başlamış, bu kişiler, ekonomik ve siyasi konularını korumak amacıyla; kaba, aldatılmaları kolay, yoksul insanlara şöyle bir çağrı yaparak, yalancı sözleşmelere dayanan bir yapı oluşturmuşlardır:

“...Kısacası, kendi güçlerimizi kendimize karşı çevirmek yerine, bu güçleri, bizi bilgece yapılmış kanunlara göre yöneten, birliğin bütün üyelerini koruyan, savunan, ortak düşmanları defeden, bizi sonsuz bir anlaşma içinde bulunduran üstün bir iktidar halinde birleştirelim, toplayalım” (Rousseau, 1995: 155).

Fakat bu toplum gerçekte politik bir toplum değildir ve insanların eşitliğini, özgürlüğünü öngörmez. Doğa durumundaki özgür, doğal insana dönüş de söz konusu olamayacağına göre geriye tek bir çare kalmaktadır: “Gerçek anlamda özgürlükçü, eşitlikçi, demokratik bir toplum” (Aksoy, 1994: 45) u kuracak, doğal durumdaki dengeyi yapay biçimde gerçekleştirecek bir toplum sözleşmesi.

O halde anlaşılmaktadır ki, Rousseau'nun siyasal düşüncesinin merkezinde özgürlük ve eşitlik sorunu yer alır. Doğa durumundan kopup toplumsal duruma geçildikten sonra özgürlük ve eşitlik durumu yerini, bağımlılık ve eşitsizlik durumuna bırakmıştır. Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramında amaç, doğa durumuna dönüş umudu olmadığına göre, yeni dönemde ortaya çıkmış bağımlılık ve eşitsizlik durumunu ortadan kaldırmaktır.

Ancak sözleşmenin kuracağı toplum öyle bir toplum olmalı ki, “orada her insan hem herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun” (Rousseau,

1994: 25). Toplum içindeki insanın yeniden özgür olması için ise “kendi isteğiyle, kendini, genel iradeye, dolayısıyla genel iradenin işlemleri olan yasalara bağlaması” (Ağaoğulları, 2006:121) gerekmektedir.

Bu durumda toplum sözleşmesi de şu şekilde olacaktır: “Her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü bir arada genel istemin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünü bölünmez bir parçası kabul ederiz” (Rousseau, 1994: 26).

Ona göre, genel iradenin ayırıcı özelliği, onu meydana getiren birey iradelerinin miktarı, sayısı yani toplam değil, fakat genel iradenin yöneldiği amaçtır. Bu anlamda genel irade, kolektif yani ortak yarara ilişkin iradedir ki, birey kendisini ayrı ve bağımsız değil, topluluğun bir üyesi saymakta devam ettiği sürece, varlığını ve egemenliğini devam ettirebilir (Bağce, 2009: 113-114). Genel irade ile ilgili iki önemli konu vardır; bunlardan birincisi, ortak yararın oluşumunu istemektir; ikincisi ise, bundan daha önemli olarak, ortak yararın ne olduğunu ya da nerede bulunduğunu bilmektir. Rousseau’ya göre, herkesin sahip bulunduğu sınırsız haklardan karşılıklı olarak vazgeçmesi, ortak yarar fikrinin en belirli şekli, görünümüdür; böylece, Rousseau'nun kuramı, daha temelinde ortak yarar ilkesi dikkate alınarak ortaya atılmış olmaktadır. Sonuç olarak denilebilir ki, genel iradenin, ortak iyiye yönelmiş bulunması, onun eşleniği bulunan devletin üstün kudretinin bir sınırı niteliğindedir; bu sınırlama, içkin, öznel bir sınırlama anlamındadır (Zabunoğlu, 1963: 53-54).

Kişi, toplum sözleşmesi ile, toplumun kurulması ve devamlılığı için gerektiği kadar haklarından feragat etmiştir. İşte bu terk edilmiş haklara sahip bulunan iktidar ya da devlet, bu defa mutlak anlamında bağımsızlığa ve güce kavuşmuş olmaktadır. Öte yandan, birey de kendisinde kalan hakları sebebiyle, bağımsız ve egemendir (Gürbüz, 2003: 4); böylece Rousseau, bağımsız ve mutlak iktidar sahibi Devlet anlayışı ile yine kendinde kalan hakları sebebiyle bağımsız ve egemen bulunan birey anlayışını bir arada barındırabilmektedir (Zabunoğlu, 1963:61).

Rousseau’ya göre, özgür olan tek hükümet, sadece doğrudan doğruya demokrasi esasına dayanan hükümettir; bunun uygulamadaki şekli ise, şehir devleti olabilecektir. Eşitsizliğin bulunmayacağı böylesi bir toplumda da, kişisel çıkarlar ile toplumsal çıkarlar aynı yönde olacaktır (Şenel, 1999: 363).

İşte bu noktada, Rousseau’nun iktidara sınır tanımamak görüşüne bağlanmasının nedeni ortaya çıkmaktadır: Genel irade, herkesin, halkın tamamının iradeleri toplamı olduğuna göre,

onun, kötüye kullanılma tehlikesine karşı sınırlandırılması söz konusu olamaz; çünkü o, daima iyidir ve kendi kendisine kötülük yapmaz; yapamaz. Görülüyor ki Rousseau'da devlet iktidarının sınırlanması konusu, genel irade anlayışı ile çok yakından ilgilidir (Riley, 1999: 167-191).

Peki genel irade karşısında bireyin durumu ne olacaktır? Kişinin temel hak ve özgürlükleri ne olacaktır? Her ne kadar, Rousseau, “toplum sözleşmesinde bireyler bakımından bir takım haklardan vazgeçme diye bir şey yoktur; bu sözleşme ile durumları önceki durumlarına göre gerçekten daha iyi olmuştur ve onlar herhangi bir vazgeçme yerine, yararlı bir değiş tokuş yapmışlardır” (Rousseau, 1994: 44) dese de, devletin iradesi herkesin iradesinin toplamından ibaret bulunduğuna göre, aslında bireyler kendi kendilerinin haklarını sınırlandırmış, kısıtlamış görünmektedirler.

Bireylerin kendi iradelerinden üstün bir iradeye tabi olmaları söz konusu değildir, hükümlerine uyulan irade, kişilerin kendi iradelerinden ibarettir; dolayısıyla bireyler aslında, kendi kendilerine tâbi olmakta, yani buna rağmen hür ve bağımsız kalmaktadırlar. Ancak bu fikir çerçevesinde, genel irade anlayışının, gerçeklikte çoğunluğun despotizmine yol açacağı açıktır.

Bir görüş, çoğunluk sistemi ile birey egemenliği görüşünün bağdaşmadığını ileri sürmüştür (Ayrıntılı bilgi için Bağce, 2009: 107-108). Azınlığın çoğunluğa boyun eğmesi, azınlık görüşünün çoğunluk içinde erimesi nedeniyle klasik demokrasi anlayışının öncülerinden sayılmayacağını, hatta totaliter sistemleri etkilediğini savunmaktadır (Göze, 2000: 213).

Ancak, Rousseau'nun sisteminde, bireyi koruyan çeşitli mekanizmaların varlığından bahsedilebilir. Öncelikle, “yasalara boyun eğen halkın onları koyan halkın kendisi olması” (Rousseau, 1994: 50) bir güvence gibi görünmektedir. Yasaları en iyi uygulayabilecek olanın o yasayı koyan olduğundan hareketle, yasama ile yürütmenin aynı kişide birleşmesi savunulabilecek bir görüş iken Rousseau, hükümeti birçok bakımdan yetersiz duruma düşüren yürütme gücünün yasama gücüyle birleşmesini eleştirmiş ve ‘kralla egemen halk aynı kişi olunca, adeta hükümsüz bir hükümet kurmuş olurlar’ görüşüne yer vermiştir. Ona göre yasaları yapanın onları yürütmesi iyi değildir (Rousseau, 1995: 79). “Kişisel duygularından, tutkularından kurtulamayan bir yönetici, kendi yapmış olduğu yasaları kötüye kullanabilir, bu durumda da devlette dirlik düzenlik kalmaz” (Akin, 1979: 170). Bu fikirlere bakıldığında Rousseau'nun da, Locke gibi, bir kuvvetler ayrılığı prensibine yer verdiği savunulabilir ki, bu da bireylerin haklarını korumaya yönelik olup, iktidarı sınırlandırma amacını taşımaktadır.

Halk, kendi yaptığı yasaları uygulamakla görevli olanlara herhangi bir sözleşme ile bağlı değildir. Egemen varlığın (genel irade) görevlileri, ondan aldıkları yetkiyi onun adına kullanırlar. Halkın genel iradesi yöneticilere verdiği yürütme yetkisini sınırlayabilir, değiştirebilir, geri alabilir (Akın, 1979:168).

Yönetimlerin sonunu açıklarken devletin dağılması olgusundan bahseden Rousseau'ya göre bu iki şekilde olacaktır. Öncelikle, eğer yönetici yasalara uygun hareket etmezse, egemen gücü gasp ederse bu durumda devlet dağılacak, yöneticiler halkın efendisi olacaktır. Diğer bir durumda ise, hükümet üyeleri hep birlikte kullanmaları gereken yetkileri tek tek kullanmaya kalkıştırlarsa, bu durumda yönetici sayısı kadar hükümet ortaya çıkacaktır (Göze, 2000: 214).

“Egemen varlık ne denli mutlak, ne denli kutsal, ne denli dokunulmaz olursa olsun, genel sözleşmelerin sınırlarını aşamaz ve her insan, bu sözleşme gereğince; mallarından, özgürlüğünden kendine ne kaldıysa ondan tümüyle ve istediği gibi yararlanabilir” (Rousseau, 1994: 43).

Gerçekten, egemen genel iradede beliren üstün gücü ancak toplumun yararına kullanabilecektir; bu amacın belirliliği bir çeşit sınırlama sayılabilirse de, bunun genel iradenin özüne değil, sadece kullanımına ilişkin bulunduğu göz önünde tutulmalıdır (Zabunoğlu, 1963: 52).

Rousseau, sık sık kamusal yarar, ortak iyilik kavramlarına yer vermekte ise de, bu kavramlara bakılarak, iktidarın her türlü davranışının haklı görülmesi anlayışını savunduğu düşünülmemelidir. “Tam tersine, kamusal iyilik bahanesi halkın başındaki en korkunç beladır.” (Ağaoğulları, 2006: 167).

Devlet bireyler için vardır, o halde ortak iyilik, ya da kamusal esenliğin gerçekleşmesi tek tek bireylerin esenlik içinde olması ile mümkün olacaktır. Tüm bireylerin güvenlik içinde olması bu amaçların gerçekleşmesinin başlıca nedenidir. “Devlet çıkarı ya da ortak yarar kavramlarının ardına sığınarak herhangi bir yurttaşın haklarının ve özgürlüklerinin elinden alınması ya da yaşamının topluma feda edilmesi bütünün yaratılma nedeninin ortadan kalkması demektir” (Ağaoğulları, 2006: 167).

Rousseau'nun temel amacı, başta yaşam hakkı olmak üzere, yurttaşlık haklarına dönüşmüş tüm bireysel hakların gözetilip korunmasıdır. Bunun için de, halkın egemen olduğu, halkın iradesinin ürünü olan yasaların her türlü insanın üstüne çıkarıldığı bir siyasal toplum kurulması gerekmektedir (Ağaoğulları, 2006: 169).

Bu düşüncenin temelleri ise şu sözlerde aranabilir:

“Bireysel güvenlik kamusal birlik ile öylesine bağlantılıdır ki, eğer devlette yardım edilebilecek tek bir yurttaş bile ölse, haksız yere tek bir yurttaş bile hapsedilse, ya da açık bir adaletsizlik sonucu tek bir yurttaş bile dava kaybetse, bu sözleşme hukuken geçersiz olur. ...Herkes, bireysel güçsüzlük, kamusal güç tarafından ve her üye tüm devlet tarafından sürekli korunabilsin diye, ellerindeki her şeylerini ve yaşamlarını içlerindeki her birinin savunmasının hizmetine sunmuştur” (Ağaoğulları, 2006: 168).

Rousseau’yu liberal bireyciliğin öncüsü kabul eden görüşe göre; egemenliğin tek kaynağı toplumdur ve egemenlik topluma aittir. İnsanlar toplumdaki önce de haklara sahiptir. Toplumun varlık nedeni insanların sahip olduğu bu hakların korunmasıdır. Bir iktidar bu haklara saygı göstermez ise, emretme gücünü kaybedecek, insanlardan itaat bekleyemeyecektir (Göze, 2000: 212-213).

Özellikle, Ekonomi Politik’teki görüşleri çerçevesinde, Rousseau için yukarıda bahsedilen fikre katılmak mümkündür. Düşünürün siyaset felsefesi doğa durumu üzerine bir öykünme olduğuna, doğa durumundaki özgür, eşit insan özlemi ile sözleşme yapıldığına göre, yanılmaz, bölünmez genel iradenin uygulayıcısı olan kişiler bakımından bireylerin hak ve özgürlükleri söz konusu olacak ve iktidarın sınırını genel iradenin oluşturması amacı belirleyecektir.

SONUÇ

Toplum sözleşmesi teorisinin önde gelen yazarlarının genel olarak mutlakiyetçi, liberal ve cumhuriyetçi olarak kabul edildiği görülmektedir. Ancak her üç yazarın toplumsal sözleşme teorilerini açıkladıkları eserleri bütünlüklü olarak incelendiğinde ve genel olarak tüm eserleriyle birlikte bir değerlendirmeye gidildiğinde düşünceleriyle ilgili bu kadar net belirleme yapmanın pek de doğru olmadığı görülmektedir. Örneğin, Locke liberal kabul edildiği halde, bu görüşünün sınıfsal bakış açısı nedeniyle dışlayıcı olduğu anlaşılmaktadır. Yine Hobbes, mutlakiyetçi hatta totaliter kabul edilse de, Leviathan’ın bütünlüklü bir okumasıyla, insanların siyasi toplumu, yaşamları için gerekli haklarla birlikte siyasi toplumu meydana getirdikleri anlaşılır. Dolayısıyla, insan hayatını, barışı ve güvenliği ön planda tutan yazarın, bireylerin yaşamları için gereken haklardan vazgeçmesini savunduğunu ileri sürmek kanaatimizce mutlak doğru olmayacaktır. Rousseau ise, bir yandan kişinin, özgürlüğünden vazgeçmesinin, insan olmaktan ve haklarından vazgeçmesi anlamına geleceğini savunması nedeniyle klasik demokrasi anlayışının öncülerinden kabul edilirken, diğer taraftan genel

irade belirlemesi nedeniyle totaliter sistemleri dahi etkileyebilecek bir düşünür olarak kabul edilmiştir. Azınlığın çoğunluğa boyun eğmesi, azınlık görüşünün çoğunluk içinde erimesi nedeniyle genel irade teorisi tartışılmaktadır.

Yapılan değerlendirme neticesinde bu çalışmada; her üç düşünürde de ortak olan, doğa durumundaki eşitlik ve özgürlük hali nedeniyle, bireylerin bir araya gelerek yaptıkları sözleşmenin hak ve özgürlükleri tamamen ortadan kaldıracak nitelikte olmasını beklemenin pek mümkün görünmediği sonucuna ulaşılmıştır. Locke'un teorisinde, temel kuruluş amacı hak ve özgürlükleri güvence altına almak olan ve salt bunun için yetkilendirilmiş bir iktidarın, bu iktidarını belirlenen biçimde kullanmaması halinde bireylere direnme hakkı tanınmıştır. Belli sınırlar içinde kullanılabilir de olsa bu direnme hakkının varlığı siyasi iktidarın sınırı olarak belirlemektedir. Rousseau için, başta yaşam hakkı olmak üzere, yurttaşlık haklarına dönüşmüş tüm bireysel hakların gözetilip korunması genel iradenin temel amacıdır. Bunun için de, halkın egemen olduğu, halkın iradesinin ürünü olan yasaların her türlü insanın üstüne çıkarıldığı bir siyasal toplum kurulması gerekmektedir. Anarşi en büyük kaygısı olan, bu nedenle iktidarı üstün yetkilerle donatan Hobbes'un kuramında dahi temel hak olan yaşam hakkı, iktidarı sınırlandıran, niçin yetkilendirildiğini kendisine hatırlatan sınırı teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aaoğulları, M.A. Köker, L. (2004). *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ağaoğulları, M.A. Zabcı, F.Ç., Ergün, R. (2005). *Kral Devletten Ulus Devlete*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ağaoğulları, M.A. (2012). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. (Ed. M.A. Ağaoğulları). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (2006). *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akın, İ. (1979). *Kamu Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını,
- Aksoy, H. (1994). *Devlet ve Demokrasi*. İstanbul: Yön Yayınları.
- Bağce, E. H. (2010). "Rousseau'da Toplum Sözleşmesi, Siyasal Meşruiyet ve Katılımcı Demokrasi". *I. Uluslararası Müzakereci Demokrasi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 15-16 Nisan 2009. s.106-117.
- Bakırcı, F. (2008). "Hobbes'ta Sözleşmenin Kökeni Akıl mıdır?". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. sayı 63, cilt 3. s.1-48.
- Cohen, J. (1999). "Structure, Choice and Legitimacy: Locke's Theory of State". *The Social Contract Theories, Critical Essays on Hobbes, Locke and Rousseau*. (Ed. Christopher W. Morris). Oxford: Rowman&Littlefield Publishers. s. 143-166.
- Doehring, K. (2002). *Genel Devlet Kuramı*. (Çev. A. Mumcu). İstanbul: İnkılap Yayınları.

- Erdoğan, M. (2017). *Anayasal Demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi. 13. Baskı.
- Evers, W. (1977). Social Contract: A Critique. *Journal of Libertarian Studies*. Vol.1, no.3. s.185-194.
- Gökberk, M. (2007). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Göze, A. (2000). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları. 9. Baskı.
- Gürbüz, A. (2003).“ Rousseau ve Toplum Sözleşmesi Kuramının Değeri”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 4.
- Hobbes, T. (2001). *Leviathan veya Bir Din veya Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*. (Çev. S.Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 3.Baskı.
- Kapani, M. (1993). *Kamu Hürriyetleri*, Ankara:Yetkin Yayınları. 7. basım.
- Kavka, G.S. (1999). "Hobbes War of All Against All". *The Social Contract Theories, Critical Essays on Hobbes, Locke and Rousseau*. (Ed. C.W. Morris). Oxford: Rowman&Littlefield Publishers., s.1-22.
- Locke, J. (2004). *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*. (Çev. F. Bakırcı). Ankara: Babil Yayınları.
- Monk, I.H. (2004). *Modern Siyasal Düşünce Tarihi: Hobbes'tan Marx'a Büyük Siyasal Düşünürler*, İstanbul: Say Yayınları.
- Riley, P. (1999). "A Possible Explanation of Rousseau's General Will". *The Social Contract Theories, Critical Essays on Hobbes, Locke and Rousseau*. (Ed.C. W. Morris). Oxford: Rowman&Littlefield Publishers. s. 167-191.
- Rousseau, J.J. (1995). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. (Çev. R.H. İleri). İstanbul:Say Yayınları.
- _____ (1994). *Toplum Sözleşmesi*. (Çev.V. Günyol). İstanbul: Adam Yayınları.
- Russel, B. (1973). *Batı Felsefesi Tarihi: Modern Çağ, Yeni Çağ*. (Çev. M.Sencer). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şenel, A. (2011). *Siyasi Düşünceler Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları. 3. Baskı.
- Teziç, E. (2008). *Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları. 22. Basım.
- Van Dun, F. (2005). "Hobbesian Democracy". *The Journal for New Europe*. vol. 2 (2). ss.5-33.
- Yetkin, Ç. (1969). *Kaba Kuvvet Felsefesi: Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Toplum Yayınları.
- Zabunoğlu, H.G. (2016). “Toplum Sözleşmesi Bağlamında John Locke’un Devlet Anlayışı”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt:7 Sayı:2. s. 430-456.
- Zabunoğlu, Y.K. (1957). “Thomas Hobbes, Hayatı, Eserleri ve Hukuki Fikirleri”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. cilt no: XIV, 1-4. ss. 226 vd.
- _____ (1963). *Devlet Kudretinin Sınırlanması (Bir Hukuk ve Siyasal Bilim Problemi Olarak)*. Ankara: Doktora Tezi, Ajans Türk Matbaası.